

الحجُّ قبلَ مئةٍ سنةً: کتابی شامل چند سند و نگاشته درباره حج مسلمانان روسیه در اواخر قرن نوزدهم

بخش اصلی و عمدۀ این کتاب، سفرنامه و گزارش رسمی عبدالعزیز دولتشین، افسر مسلمان ارتش روسیه تزاری، از سفر به حج در سال ۱۳۱۵ق. / ۱۸۹۸م. است که با مأموریت مشاهده و بررسی وضعیت حج مسلمانان تبعه روسیه انجام شده است. اطلاعات گسترده، دقیق و مستندی از شیوه سفر، راه‌ها و آداب و رسوم حج مسلمانان اتباع روسیه تزاری و نیز چغرافیای طبیعی و انسانی، تقسیمات اداری و سیاسی، اوضاع دینی و مذهبی و شرایط بهداشتی مکه و مدینه و برخی از دیگر شهرهای حجاز در این کتاب آمده است. چند سفرنامه کوتاه دیگر و شماری استناد درباره حج مسلمانان روسیه، در اوخر سده نوزدهم میلادی، دیگر استناد موجود در کتاب را تشكیل می‌دهند.

مؤلف کتاب، یفیم آناتولیویچ رضوان، اسلام‌شناس مسیحی روسی است که استناد کتاب را گردآوری و به عربی ترجمه کرده و مقدمه‌ای درباره حج مسلمانان روسیه، در اوخر قرن نوزدهم، نگاشته است. او که متولد ۱۹۵۷م. است، با اتمام تحصیلات دانشگاهی

(م. ۱۴۰۰ق.)، تصحیح عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ تحسیل المرام فی اخبار البت حرام و المشاعر العظام و مکه و الحرم و ولاتها الفخام؛ محمد بن احمد الصاغ (۱۳۲۱ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، مکه، مکتبة الاسدی، ۱۴۲۴ق؛ الجامع اللطیف فی فضل مکة و اهلها و بناء البت الشریف؛ محمد بن محمد ابن طهیر، تحقیق علی عمر، قاهره، الثقافة الدینیة، ۱۴۲۳ق؛ الحج و العمره فی الكتاب والسنّة؛ محمد محمدی ری‌شهری، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۶ش؛ رحله ابن جبیر؛ محمد بن احمد بن جبیر (۱۴۰۴ق.)، بیروت، دارالهلال؛ الرحلۃ الحجازیه؛ اولیا چلبی، ترجمه احمد المرسی، قاهره، دارالافق العربیه، ۱۹۹۹م؛ شرح الاخبار فی فضائل الانئمة الاطهار؛ نعمان بن محمد المغربی (۱۳۶۳ق.)، تحقیق سید محمد الحسینی الجلالی، قم، نشرالاسلامی؛ الکافی؛ محمد بن یعقوب کلینی (۱۳۲۹ق.)، به کوشش علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ مراه الحرمین (الرحلات الحجازیه و الحج و مشاعر الدینیه محله بمئات الصور الشمیسیه)؛ ابراهیم رفعت پاشا، قاهره، مکتبه الدینیه، بی‌تا؛ المعالم الائیره؛ محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار الشامیه، ۱۴۱۱ق.

سید علی خیرخواه علوی

حجر الزيت ← احجار الزيت

حجره فاطمه بایبل ← خانه فاطمه بایبل

وزارت امور داخلی روسیه (در ۱۹۰۲م./ ۱۳۲۰ق.) است. (ص ۲۶۵-۳۴۹)

عبدالعزیز دولتشین در سال ۱۸۶۱م. در خانواده‌ای از مسلمانان تاتار به دنیا آمد. او فرزند یکی از اعضای ارتش روسیه بود و از دانشکده افسری بافل در پترزبورگ فارغ التحصیل شد. او هفت سال در قلعه‌ای در نزدیکی عشق‌آباد خدمت کرد و در این مدت، با کوروباتکین، حاکم منطقه که مدت کوتاهی پس از آن ریاست وزارت جنگ را به عهده گرفت، آشنا شد و همو بود که هنگام مطرح شدن لزوم فرستادن یک افسر روسی به حج، دولتشین را برای این کار معرفی کرد. (ص ۳۰-۳۱)

در نیمه دوم قرن نوزده میلادی مرزهای روسیه وسعت بسیاری یافت و با تصرف بسیاری از سرزمین‌های اسلامی در قفقاز و آسیای میانه، تعداد مسلمانان تحت تابعیت امپراتوری روسیه به ۱۶ میلیون نفر رسید. (ص ۷) در پایان قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم و با رشد نهضت‌های اسلام‌گرایانه در سرزمین‌های اسلامی، آگاهی سیاسی و اجتماعی مسلمانان رو به افزایش بود (ص ۱۰) و مراسم حج، همچون مکان انتشار اندیشه‌های ضد استعماری و اسلام‌گرایانه و یکی از عوامل رشد نهضت‌ها و مخالفت‌های سیاسی

خود در رشته صرف و نحو عربی و علوم قرآنی، به مطالعه و تدریس در مطالعات اسلامی و قرآن‌پژوهی پرداخت و افزون بر این کتاب، آثاری در زمینه تاریخ مناسبات کشورهای عربی و روسیه و قرآن‌پژوهی نگاشته است؛ از جمله آثار وی کتاب قرآن و دنیای آن است که در مراسم کتاب سال جمهوری اسلامی ایران، به عنوان کتاب برگزیده سال ۱۳۸۱ش.، شناخته شد.^۱

بخش اول کتاب به خاطرات روزانه عبدالعزیز دولتشین اختصاص دارد. دولتشین چگونگی سفر خود را از آغاز و از زمانی که نامه استاندار را گرفته تا پایان سفر به سوی یمن، در راه بازگشت، روایت کرده است. (ص ۴۵-۱۰۱) بخش دوم کتاب گزارشی اداری است که دولتشین، از سفر خود به ارتش داده و در آن، تمام مشاهدات و اطلاعات خود را در هفت فصل تقسیم‌بندی موضوعی کرده است. (ص ۱۰۵-۲۵۶) در بخش سوم، رضوان، گردآورنده کتاب، فصلی با عنوان ملحقات افزوده که شامل خاطرات و گفت‌وگو با برخی حاجیان روسی و یک سند درباره بیماری وبا از بخش پزشکی

۱. کتاب ماه دین، ش ۳۶۴، ص ۸۹ «مطالعات و پژوهش‌های اسلامی در روسیه و آسیای مرکزی»؛ گلستان قرآن، دوره سوم، ش ۱۴۲، ص ۲۱، «قرآن و دنیای آن».

ادسا و سیاستپول (واقع در اوکراین امروزی) و ساکنان آسیای میانه و شمال دریای خزر، از راه باطوم می‌آمدند و در نهایت همگی در استانبول جمع می‌شدند و از آنجا به کanal سوئز و از طریق دریای سرخ به جده یا ینبع می‌رفتند. دولتشین خود از راه سوم به حجاز سفر کرد و به جده رفت. (ص ۱۶-۱۷، ۶۲، ۲۲۵)

از جمله مسائل سفر حج در قرن بیستم، لزوم قرنطینه حاجیان در سفر بازگشت در مکان‌های مشخصی بوده که کشورها برای جلوگیری از ورود بیماری‌های واگیردار در برخی از بنادر سر راه حاجیان، مانند طور و بیروت تأسیس کرده بودند. (ص ۲۱۶، ۲۲۲) دولتشین شرایط اقامت آنان در محل قرنطینه را توضیح داده و از وضعیت نامناسب در برخی از قرنطینه‌ها، مانند کیفیت نامطلوب و گرانی غذا و نیز ناراحتی حاجیان از حضور طولانی مدت در قرنطینه و به خصوص برهنه شدن برای ضد عفوونی کردن بدن، خبر داده است. (ص ۲۱۷-۲۲۱)

تعداد حاجیان روس در آن سال (۱۸۹۸م) / (۱۳۱۵ق.) تنها ۴۵۰ نفر بوده است. (ص ۱۹۵) آنان در مکه سه مطوف داشته‌اند: یکی برای حاجیان قفقازی، دیگری اهالی شبے جزیره کریمه و سومی، دیگر اقوام روس. (ص ۲۰۶) دولتشین قومیت حاجیان تابع امپراتوری روسیه

مورد توجه روسیه و دیگر دولتهاست استعمارگر اروپایی قرار گرفت. (ص ۱۳-۱۵) این شرایط، ارتش روسیه را به فکر فرستادن مأموری برای مطالعه آثار اجتماعی و سیاسی حج و تحقیق درباره بیماری‌های واگیرداری چون طاعون و وبا انداخت که عموماً در میان حجاج رایج بود. برای این مأموریت، دولتشین برگزیده شد و در سال ۱۸۹۸م / ۱۳۱۵ق. به حج رفت. (ص ۲۷)

◀ حج مسلمانان امپراتوری روسیه: بر اساس گزارش دولتشین در اوآخر قرن نوزدهم، سه راه برای حج روس‌ها وجود داشته است: یک راه از منطقه قفقاز (ارمنستان، آذربایجان و گرجستان) شروع می‌شد و از ایران به سمت کرمانشاه و سپس بغداد، کربلا و نجف ادامه می‌یافتد و از راه بیابان‌های جزیره عربی وارد مکه و مدینه می‌شود. حاجیان شیعه که بیشتر ساکن مناطق قفقاز بودند، از این مسیر استفاده، و ظاهراً مانند حاجیان ایرانی، زیارت عتبات عراق را نیز با سفر حج خود همراه می‌کردند. (ص ۱۶) راه دوم از سمرقند، بخارا، مزار شریف، کابل و پیشاور در افغانستان می‌گذشت و از آنجا به سوی هند می‌رفت و در نهایت از طریق بنادر جنوب هند و دریا به ینبع و جده می‌رسید. (ص ۱۶) راه سوم حاجیان از استانبول می‌گذشت. ساکنان مناطق داخلی روسیه از راه

مسئولان روس درباره حج، از یک پدیده سیاسی به یک پدیده دینی محض، و در نتیجه کاهش هزینه‌های مترتب بر دریافت گذرنامه‌ها و کوشش برای تأمین غذای مسافران را با قیمتی ارزان‌تر در پی داشت و به افزایش تعداد حاجیان روس در سال ۱۹۰۲م. (ص ۲۸۰-۱۳۲۰ق.) به ۱۶ هزار نفر انجامید.

بنا بر گزارش او، حاجیان روس بر سیدن به حجاز و مواجهه با کمبودها و بی‌نظمی‌ها، به ارزش کشور خود پی می‌برند و نزد مردم حجاز از نظم، ثروت و عدالت موجود در کشور روسیه سخن می‌گویند. (ص ۲۲۸) این در حالی است که سایر کشورهای اروپایی، به ویژه انگلستان، از محبویتی نزد مردم حجاز برخوردار نیستند. (ص ۲۲۸-۲۲۹)

به گفته دولتشین، مسلمانان روسیه که پیش از سفر غالباً به سرزمین عثمانی و حجاز، به عنوان مقر خلیفه اسلامی، نگاه احترام‌آمیزی دارند، در طول سفر، با دیدن کمبودها و بدرفتاری و رشوگیری مأموران عثمانی و غارت‌های بدلویان ساکن حجاز و همکاری شریف با آنان و... دچار تغییر شده، دیدی واقع‌بینانه‌تر نسبت به دولت عثمانی پیدا می‌کردند. (ص ۲۲۶-۲۲۷) به گفته دولتشین، برخلاف تصور معمول، حج در آن روزگار نه تنها باعث نزدیک شدن اقوام مسلمان به

را به قرقیزها، اهالی قفقاز و تاتارها تقسیم کرده و تعداد افراد هر قوم را برشمرده است. (ص ۱۹۵)

هزینه‌های سفر و نحوه دستیابی به گذرنامه حج که صدور آن در برخی سال‌ها، به دلیل احتمال شیوع وبا در مکه، متوقف یا محدود می‌شد و نیز برخی آداب و رسوم سفر مسلمانان تابع روسیه از دیگر مطالب گزارش‌هاست. (ص ۱۹۸-۲۰۰) دولتشین میل به ادای فریضه دینی و کسب اعتبار و احترام میان افراد هم کیش را مهم‌ترین انگیزه حاجیان برای سفر حج دانسته است. (ص ۱۹۷) حاجیان روس معمولاً با افراد دیگری از اماکن نزدیک که قصد حج داشتند، گروهی را برای سفر تشکیل می‌دادند، به مسائل مالی خود رسیدگی می‌کردند و وصیت‌نامه می‌نوشتند. آنان وسایل بسیاری با خود می‌بردند که مهم‌ترین آن‌ها سماور و چای روسی بود. حج گزاران، سفر را در ماه رمضان آغاز و آشناشان آن‌ها را تا جایی معین بدرقه می‌کرده‌اند. (ص ۱۹۸-۱۹۹)

دولتشین در گزارش خود نه تنها تلاش کرد نگرانی مسئولان روسی از حج را کاهش دهد، بلکه آن‌ها را به تسهیل سفر حج شهر وندان مسلمان روسیه تشویق کرد. (ص ۲۷) ارائه این گزارش، تغییر دیدگاه

(ص ۱۴۵) ترکیب جمعیتی شهر مدینه نیز که بنا بر اعلام رسمی دولت عثمانی ۸۰ هزار نفر جمعیت داشته، به همین گونه بوده است. در مدینه ۳۱ حاخواده تاتاری، از مردم تابع روسیه ساکن بودند که گروهی از آنان صاحبان مشاغل و گروهی نیز طلاب مدارس دینی بوده و در مدینه مدرسه‌ای مخصوص به خود ساخته بودند. (ص ۱۶۵-۱۶۴) دولتشین، در مکه و مدینه، با بسیاری از مسلمانان روس مقیم این شهرها و از تکیه‌ها و مدرسه‌های مذهبی روس‌ها دیدار کرده است. (برای نمونه: ص ۷۳، ۸۴-۸۵)

تجارت حاصل از ورود حاجیان، مهم‌ترین منع درآمد مردمان مکه بوده است. کالاهای تجارتی فراوان از شهرهای مختلف سرزمین‌های اسلامی در موسم حج به مکه وارد و خرید و فروش می‌شده است. افزون بر تجارت، مکیان از اجاره خانه‌ها و اتاق‌های خود به حاجیان سود زیادی به دست می‌آورده‌اند. در مدینه نیز ارائه خدمات به حاجیان و تجارت، مهم‌ترین شغل مردم بوده است. (ص ۱۶۶، ۱۵۰-۱۴۸)

دولتشین تمام شعائر حج را به ترتیب، از زمان محروم شدن تا پایان مراسم، به صورت مختصر توضیح داده (ص ۱۸۹-۱۹۲) و به وصف اماکن، مردم، آب و هوا و شرح

یکدیگر نمی‌شد، بلکه حتی اندیشه آن نیز مطرح نبود؛ زیرا قومیت‌های مختلف از یکدیگر کناره می‌گرفته و با خشونت با یکدیگر برخورد می‌کردند و علاقه‌ای به آشنایی با یکدیگر نداشتند. (ص ۲۲۷) دولتشین در گزارش خود از شهر مکه به جایگاه و اهمیت این شهر که مرکز اصلی اداری و تجاری حجاز بوده، اشاره کرده و به توصیف جغرافیای شهری، مانند معماری خانه‌های شخصی و ساختمان‌های عمومی، تعداد و ملیت ساکنان، شغل مردم مکه با توجه به ملیت‌شان، نظام مالی، نیروهای مسلح، تقسیمات اداری، خرید و فروش برده، آب مکه و بهداشت، هوای آن و پست و تلگراف پرداخته است. (ص ۱۶۰-۱۶۱) دولتشین در وصف شهر مکه، یعنی جده نیز به برخی از این موضوعات پرداخته است. (ص ۱۷۹-۱۶۱) او راه‌ها را توصیف کرده و کاروان‌ها، چارپایانی که برای حمل و نقل استفاده می‌شده‌اند، زمان حرکت و توقف قافله‌ها و تفاوت سرعت حرکت با هر کدام از حیوانات را بررسیده است. (ص ۱۲۱-۱۲۲)

بنا بر اعلام رسمی حکومت عثمانی، جمعیت مکه بین ۱۱۰ تا ۱۲۰ هزار نفر بوده که تنها سه پنجم آن را اعراب محلی و باقی را قومیت‌های مختلف مهاجر تشکیل می‌داده‌اند.

هر دو شهر دارای کشتارگاه‌هایی برای ذبح حیوانات، اما بسیار غیر بهداشتی، بوده‌اند. (ص ۱۵۶-۱۵۷، ۱۶۶-۱۶۹) دولتشین از نبود آب و شرایط نامناسب بهداشتی در شهر ینبع که به شیوع بیماری‌های مختلف می‌انجامیده نیز خبر داده است. (ص ۲۱۴-۲۱۵)

نویسنده همچنین تعداد بیمارستان‌ها و خدمات آنان در حرمین را بررسی کرده است. به گفته او، در مکه، بیمارستانی با ۳۰ تخت برای فقرا وجود داشته که امکانات مناسبی ارائه می‌داده؛ اما این شهر تنها دو داروخانه کوچک شخصی و یک داروخانه دولتی داشت که تنها داروهای پر استفاده را داشته‌اند. در مدینه نیز داروخانه‌ای وجود نداشته و تنها بیمارستان خیریه‌ای با ۳۰ تخت برپا بوده که مردم، داروهای مورد نیاز خود را نیز از آن جا تهیه می‌کرده‌اند. (ص ۱۵۹-۱۷۰)

دولتشین پس از شرح کامل چهارراه موجود از مکه به مدینه، به توصیف مدینه پرداخته است. (ص ۱۳۰-۱۳۶) دولتشین مدینه را دومین شهر حجاز، از لحاظ بزرگی و اهمیت در جهان اسلام، دانسته و در توصیف این شهر، همچون شهر مکه، به خیابان‌ها، خانه‌ها، ساکنان، آب و هوای مدارس دینی، حاکمان شهر و... اشاره کرده است. (ص ۱۶۱-۱۷۶) وی از میان زیارتگاه‌های مدینه به قبر

وضعیت بهداشتی شهر مکه پرداخته است. (ص ۷۳-۷۶) وصف مسجدالحرام و بنای آن، جایگاه کعبه در مسجدالحرام، حجرالاسود، پوشش کعبه، چاه زمزم، روایت‌های مربوط به پیدایش هر کدام به صورت مختصر و آیات مرتبط با حج، از مطالبی است که در این گزارش‌ها به آن پرداخته شده است. (ص ۱۸۰-۱۸۸) از جمله زیارتگاه‌های مکه که در سفرنامه اشاره شده، قبرستان معلاه و منزلی که پیامبر ﷺ در آن به دنیا آمده و کوه ابوقبیس و کوه نور است. (ص ۱۹۲)

وضعیت بهداشت و سلامت در مکه و مدینه از دیگر موارد مورد توجه دولتشین است. او شرایط آبرسانی، بهداشت خانه‌ها و اماکن شهری را در مکه و مدینه بررسی کرده است. آبرسانی به مکه از طریق مجرای‌های بوده که آب را از اطراف به مکه می‌رسانده و در مسیر انتقال، از حوض‌های مخصوص شستشو و غسل حاجیان در عرفات و منا می‌گذشته است. (ص ۲۰۷-۲۰۹) او همچنین به بررسی بهداشت در شهر مکه و مدینه و شرایط جمع‌آوری زباله‌ها اشاره کرده و از چاه‌هایی که در کوچه‌ها تعییه شده و فاضلاب خانه‌ها به آن‌ها ریخته می‌شد و سالانه گاهی دو یا سه سال یک بار تخلیه می‌شد، اشاره کرده است.

پیامبر ﷺ، مسجدالنبی، کوه احمد، مسجد قبلتین، قبر عبدالله پدر پیامبر ﷺ و بقیع اشاره کرده است. (ص ۱۹۲-۱۹۴)

نویسنده فصل پایانی گزارش خود را به ارائه اطلاعاتی درباره وبا و علل شیوع آن میان حاجیان اختصاص داده است. وی امکانات بهداشتی کافی در مکه و سایر شهرهای حجاز، نوشیدن بیش از اندازه آب زمزمه، نبود بهداشت و ازدحام زیاد و گرمای هوا ضمن اسکان در عرفات و به خصوص منا و خوردن غذای گوشتی زیاد و نبود آب بهداشتی و مواردی از این دست را عامل اصلی شیوع بیماری‌های واگیردار در موسم حج عنوان کرده است. (ص ۲۴۲-۲۴۵) حضور فقرایی که بدون پول کافی به حج می‌آیند و امکان اسکان مناسبی در مکه و مدینه ندارند و از امکانات بهداشتی کمتری برخوردارند، از دیگر عوامل تشدید شیوع بیماری‌ها بوده است. (ص ۲۵۱-۲۵۲)

پیوست‌های کتاب: کتاب الحج قبل مئة سنة، افزون بر گزارش دولتشین، پیوست‌هایی دارد که گردآورنده کتاب به آن افزوده و شامل برخی استاد، گفت و گوها و سفرنامه‌های کوتاه با موضوع حج مسلمانان روس در سال‌های ۱۸۸۸ تا ۱۸۹۵ م. است. این خاطرات شامل وصف راه حج یکی از حاجیان تاشکندی از راه سمرقند و بخارا، مرو

و عشق آباد به باکو و استانبول و از آن جا به اسکندریه و پس از آن به کانال سوئز و راسخ، وصف دروازه‌های کعبه و اماکن مقدس، مانند کوه ابو قیس، محل ولادت امام علی علیهم السلام محراب خدیجه علیها السلام، کوه رحمة و...، بخشی از خاطرات یکی از حاجیان، گفت و گو با حاجیی که مدتی در جده خدمت کرده است درباره شهرهای جده، ایستگاه جده و مکه و حج از دید روسیه است. (ص ۲۶۵-۳۱۶)

سندي که در پایان کتاب آمده، شامل قوانین موقت مختص به حج مسلمانان روس است. (ص ۳۱۷-۳۴۹) در این سند سفر حج از نظر انتقال بیماری‌هایی چون وبا و طاعون مورد بررسی قرار گرفته است. در سال‌های ۱۸۹۲-۱۸۹۵ م. برایر با ۱۳۱۲-۱۳۰۹ هجری در نیمه دوم سال ۱۸۹۶ م. و ۱۳۱۳ ق.، همچنین در کتابی از شیوع پیدا کرد، دولت روسیه که وبا و طاعون شیوع پیدا کرد، برای جلوگیری از شیوع این بیماری‌ها، حج را منوع کرد. (ص ۳۱۹) در سال ۱۹۰۱ م. ۱۳۱۸ ق. حج مسلمانان به صورت موقت، بر اساس شرایط تعیین شده، آزاد شد. این شرایط عبارت بودند از: تعهد گرفتن از حاجیان برای سفر از راه معین دریابی و قرنطینه شدن در محل‌های مشخص شده. (ص ۳۲۲) فرایند قرنطینه و نتایج معاينات در گذرنامه‌ها ثبت می‌شد و چنانچه مسافری از راه‌های مشخص

را به همراه آوردن قربانی توسط حج گزار می دانند.^۲ فقهان اهل سنت، با ارائه تعریفی متفاوت از اصطلاح حج قران، آن را به معنای احرام همزمان به حج و عمره یا احرام به عمره در ماههای حج و احرام به حج در حال احرام عمره، قبل از طواف عمره، می دانند.^۳ برخی از فقهای امامی از این حج به «حج اقران» تعبیر کرده‌اند.^۴ فقها به کسی که حج قران به جا می آورد، «قارن» گفته‌اند.^۵

همین تفاوت آشکار بین فقهان امامی و اهل سنت در تعریف حج قران، نشانگر اهمیت بررسی حج قران است؛ به ویژه که حنفیان، حج قران را برترین نوع حج می دانند.^۶ درحالی که عموم فقهان امامی، انجام حج قران برابر با تعریف اهل سنت را غیر مجزی، بلکه باطل می دانند.^۷ در برخی منابع تفسیری اهل سنت، از حج قران به حج اکبر تعبیر شده است.^۸

شده رفت و آمد نمی کرد، هنگام بازگشت، به یک ماه حبس یا جریمه نقدی برابر با ۱۰۰ روبل محکوم می شد. (ص ۳۴۸-۳۴۹)

چاپ‌ها: این کتاب را نخستین بار دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه، در سال ۱۹۹۳م / ۱۴۱۳ق. در ییروت و در ۳۵ صفحه قطع وزیری به چاپ رساند و چند ماه بعد (سال ۱۴۱۴ق.) تجدید چاپ کرد. دارالعربیة للموسوعات نیز کتاب را در سال ۲۰۰۷م. با عنوان الرحلة السرية للعقيد الروسي چاپ کرده است.

«منابع»

پنجاه سفرنامه حج فاجاری: به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ش؛ کتاب ماه دین (ماهnamه): تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ گلستان قرآن (دو هفته‌نامه): تهران، مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران.

فاطمه محمد

حج قرآن: یکی از انواع سه‌گانه حج

قرآن در لغت به معنای نزدیک شدن و همراهی دو چیز به یکدیگر یا ریسمانی که بدان، دو چیز را به هم نزدیک می کنند، آمده است.^۱ فقهان امامی علت نامگذاری حج قران

۱. العین، ج ۵، ص ۱۴۱-۱۴۲؛ معجم مقایيس اللئه، ج ۵، ص ۷۶؛ لسان العرب، ج ۱۳، ص ۳۳۶، «قرن».

۲. جمل العلم و العمل، ص ۱۰۴؛ المهدب، ج ۱، ص ۲۱۰.

۳. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۲۵؛ المفتنی، ج ۳، ص ۲۴۷.

۴. فتح العزیز، ج ۷، ص ۱۱۶-۱۱۷.

۵. المقتضی، ص ۳۹۰؛ جمل العلم و العمل، ص ۱۰۴.

۶. الاقتصاد، ص ۳۹۹؛ المفتنی، ج ۳، ص ۴۹۴؛ المجموع، ج ۷، ص ۱۶۴.

۷. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۲۵-۲۶.

۸. تذكرة الفقهاء، ج ۷، ص ۱۷۹؛ المهدب الرابع، ج ۲، ص ۱۵۶.

۹. تفسیر القرطبي، ج ۷، ص ۷۰.